

Illes de confinament i exili a Grècia: les illes de la vergonya al segle XX

Montserrat Camps-Gaset
Universitat de Barcelona

ABSTRACT

During the 20th century, almost a hundred islands in the Aegean Sea have been places of confinement or prisons for political dissidents. An island can be a place to confine somebody due to a contagious disease, as happened with Spinalonga, as well as a place to imprison people who are inconvenient to a dictatorial regime. The islands of Anafi, Leros, Makronissos, Ai Stratis, Ikaria and Gyaros are particularly relevant as indicators of the shameful activity of political repression. Many Greek intellectuals and politicians were secluded in some of these islands. Mikis Theodorakis and Iannis Ritsos composed poems related to imprisonment and exile.

KEYWORDS: Greek prisons, Makronissos, Gyaros, Greek dictatorships.

En la literatura, sovint les illes han estat llocs idíl·lics, la seu privilegiada de l'edat d'or, perquè són d'accés impossible per terra, les envolta el mar, que és la millor frontera i, per tant, poden quedar a fora de la quotidianitat. Una illa és un espai privilegiat, un tros de terra ferma independent de la resta del món, i això li dona alhora un estatus de singularitat i d'incomunicació. En Homer, l'illa dels feacis, l'illa dels vents, l'illa de Circe, la de Calipso, són llocs excepcionals, bons o dolents només des del punt de vista humà, sobretot llocs de contacte amb l'altre món i, en tot cas, indrets que presenten una vida diferent de l'avorrida i arriscada realitat quotidiana. En el mite grec, els herois es retroben a l'illa dels benaurats, el paradís dels grecs. Encara avui parlem d'una illa paradisiàca, que és la manera que tenen els fulletons turístics de vendre viatges multitudinaris a llocs diminuts plens de visitants. Hi ha qui

fins i tot té el somni de comprar-se una illa a la Mediterrània, d'altres ho han fet, com si posseir un tros de roca voltat de mar i sense cap connexió amb el món civilitzat fos un premi. Potser per a alguns ho és, per a molts no ho ha estat mai.

Les illes han estat també material literari abundant. És el primer que busca un naufrag: saber si està en una illa o en un tros de continent. La mitologia dels Robinson literaris es basa en el món alternatiu que hom es capaç de construir en una illa, de vegades una metàfora de la civilització humana, i se centra en la impossibilitat de comunicar-se, per terra, amb el món habitual. El món conegut ha d'accedir a l'illa per mar, on no hi ha camins, i per això les possibilitats literàries de construir una utopia sobre una illa són molt agràides.

Però no sempre tot és tan idíl·lic o tan literari. A les illes s'hi va de dues maneres, voluntàriament o per força, per un viatge intencionat o, en literatura, per un naufragi o un accident (naval o aeri). En la vida real i no pas en literatura, l' excepcionalitat de l'illa que és distant del món habitat ha estat utilitzada com a lloc de confinament, de desterrament, de segregació, d'exili o directament de presó. Ho coneixien ja els grecs antics i els romans. Algunes colònies antigues sorgiren del desterrament forçós causat per dissensions polítiques, a la llarga amb bons resultats històrics. La literatura arcaica ja se'n fa ressò, i enviar els dissidents polítics a una illa devia ser una pràctica força corrent, de manera que el tema de l'exili, tan productiu en literatura, tenia terra adobada en totes les illes gregues¹. En temps romans, el desterrament més il·lustre potser fou el d'Ovidi, qui tanmateix fou enviat a la ciutat de Tomis, a la ribera del Mar Negre, i no pas a una illa, però Tàcit ja es fa ressò de la illa grega de Giaros, sense aigua, com a illa de desterrament². En el relat cristià, el desterrament més productiu fou l'atribuït a Joan l'evangelista, confinat a l'illa de Patmos en època de Domicià, pel que diu la llegenda. La veracitat històrica del relat pot ser dubtosa, com en totes les biografies antigues, l'important és que l'illa passava per ser lloc d'exili forçós i que l'il·lustre exiliat hi va tenir unes visions tan imponents que va escriure, diuen, l'Apocalipsi³. Molt més a prop dels nostres dies, la més cèlebre illa de desterrament fou Santa Helena, on anà a parar Napoleó⁴.

A Grècia això té trets particulars. El propòsit d'aquest article no són les vicissituds de les illes durant la història, seria un tema inabordable, sinó el món grec al segle xx, perquè el munt de roques de l'Egeu ha complert molt sovint aquesta funció de presó o exili per a desterrats il·lustres o desconeguts, víctimes tots ells de la repressió, ja des de les èpoques antigues.

Hi ha fonamentalment dues raons per confinar algú en una illa, contra la seva voluntat. Una és la segregació per motius sanitaris, l'altra, la segregació

1. El millor llibre que tracta l'exili en la literatura grega des de temps arcaics és GAERTNER 2007.
2. Tac. *ann.* 4, 30.
3. *Apoc.* 1, 9.
4. Cf. <https://www.smithsonianmag.com/history/ten-infamous-islands-of-exile-1947938/> [data de consulta 22 de juliol de 2024]

(o empresonament) per motius polítics. Els grecs les han conegut totes dues. Per motius sanitaris, la incomunicació que permet una illa afavoreix la protecció contra malalties de fàcil contagi, per exemple, el còlera o la lepra. L'exemple més conegut són les epidèmies de còlera recurrents a Venècia i les petites illes al davant de la llacuna, el *Lazzaretto vecchio*, a prop del Lido, construït el 1423 com a primer hospital d'empestats del món i que entre el s. xv i el xvii aplegà molts malalts de pesta i en fou també el cementiri, i el *Lazzaretto novo*, creat en una altra illa el 1468 amb la mateixa funció⁵. O també l'origen de l'illa de Sant Llätzer com a hospital de leprosos al segle xii, i després lliurada als monjos armenis al s. xvii, que fins avui hi tenen una de les biblioteques i centre d'estudis i cultural més importants del món. Venècia, però, està lligada en l'imaginari col·lectiu amb la molt literària malaltia del còlera, de la *Mort a Venècia*, de Thomas Mann.

Una illa-sanatori pot ser les dues coses, un refugi per evitar el contagi o bé un lloc de reclusió dels contagiats. En tot cas, representa la segregació respecte del món ordinari, que tothom vol mantenir net, en el sentit físic però també en el sentit moral, perquè l'epidèmia, en totes les èpoques, també ha comportat el recel per raons de comportament: les víctimes han estat estigmatitzades no per la malaltia sinó per la societat⁶. Aquesta segregació, a Grècia, durant el segle xix i bona part del xx, ha estat protagonitzada per la lepra. La malaltia de Hansen no és exactament una epidèmia, ja que és endèmica i ha existit des de sempre, però és una malaltia particularment estigmatitzada, pel contagi per contacte, per l'aspecte extern dels malalts i per la llarga tradició bíblica que li confereix un estatus de malaltia maleïda. Avui dia, és quasi inexistent al primer món, però subsisteix en països en vies de desenvolupament i es pot tractar. El contagi directe no és tan fàcil com l'estigma social fa pensar, però sí que és cert que les condicions higièniques i ambientals empitjoren molt la malaltia, i per tant, per molt que el tractament sigui gratuït per l'OMS, continua existint com una afecció pròpia de països pobres.

Quan encara no se'n sabia la cura, a començaments del segle xx hi hagué a Grècia una illa cèlebre que servia de llatzeret per tancar-hi leprosos, més que no pas per guarir-los, i que subsistí com a tal fins al 1957⁷. És l'illa de Spinalonga, oficialment anomenada Kalidon, situada a l'extrem nord-est de Creta i actualment deshabitada, encara que hi queden restes d'un castell venecià i de l'antic poblat de leprosos mig derruït. Com moltes d'aquestes illes de malalts, servia més per protegir els vius i sans que no pas per guarir els afectats. Fou motiu de tractament literari en més d'un cas: un bon exemple, no pas l'únic, és la novel·la de Galàtia Kazantzaki (Alexiu), *I àrrostri politia, La ciutat*

5. <https://lazzarettiveneziani.it/en/home/project> [data de consulta 22 de juliol de 24].

6. La relació entre epidèmia i mal moral ha estat força tractada. Cf. CAMPS GASET 2023.

7. Amb la particularitat que l'últim habitant, el sacerdot ortodox del poble, no l'abandonà fins al 1962, per tal de poder dur a terme tots els ritus funerals pels difunts enterrats a l'illa, segons el costum grec de fer un funeral al cap d'un any, de dos anys i de cinc anys de la defunció.

*malalta*⁸. Al segle XIX, altres illes gregues s'havien usat també com a lloc de confinament i quarantena de malalties infeccioses, per exemple el còlera, la gran epidèmia-pandèmia del XIX. El confinament a les illes per culpa del còlera va rebre tractament literari il·lustre per part de Papadiamandis, amb *Vardianós sta sporika*, *Guardià dels empestats*, a més d'altres autors grecs del s. XIX⁹.

Si les illes serveixen per protegir els vius del contagi dels virus infecciosos —i potser, eventualment, guarir algun malalt— també es fan servir per protegir dels virus ideològics, a gust dels polítics de cada dictadura. Durant el segle XX, les illes gregues van servir de lloc de reclusió política, com a presó. Són les que Theodor Kallifatides ha anomenat “l'arxipèlag de la vergonya”¹⁰, els territoris destinats a ser presons dels desterrats i deportats dels diversos règims polítics pels quals passa l'atzarosa història grega del segle XX. Es considera que entre els anys 30 i els 60 hi hagué cent illes de l'Egeu que serviren, simultàniament, de presons polítiques¹¹. En triem aquí només uns exemples: L'illa d'Anafi, situada a prop de Santorini, és coneguda dels clàssics, es diu que fou revelada per Apol·lo als Argonautes¹²:

«Navegant de nit, trobaren una violenta tempesta. Apol·lo, dret dalt dels penya-segats Melantis, engegà una fletxa contra el mar i feu llampegar. Llavors van veure a prop una illa que, per “haver-se mostrat” contra el que s'esperaven, després d'haver-hi atracat, van anomenar Ànafi¹³».

També es diu que hi havia un altar de culte. En època romana ja era un lloc d'exili i després, al segle XIII, passà a mans dels venecians, que hi construïren una fortalesa. Finalment quedà, com totes les illes, sota domini otomà. Al segle XIX, molts anafiotes anaren cap a Atenes, i l'illa es convertí en un lloc ideal per al desterrament de presoners, per la difícil comunicació que presentava. El 1918 fou lloc tant de presoners comuns com sobretot de deportats per ser contraris a Venizelos i, durant la dictadura de Pangalos (1925-26), el nombre d'exiliats polítics augmentà. Molts eren anomenats «exiliats comunistes», tot i que probablement no eren membres del partit ni tan sols simpatitzants, sinó que aquesta era simplement una etiqueta per deportar-los. Hi ha unes quantes fonts escrites d'aquest exili, que expliquen com se'ls censurava el correu o com no rebien els diners, aparentment garantits, per mantenir-se. Es diu, per exemple¹⁴, que un jove presoner traduïa d'amagat Marx i amagava el manuscrit sota una pedra del pati de casa, i es va trobar que un

8. Sobre aquesta illa com a leproseria hi ha molta literatura moderna: KORNAROS 1933, AMBOT 2003.

9. Per exemple, LIKUDIS 1893.

10. KALLIFATIDES 2021, p. 154.

11. PANTZOU 2011 p. 191.

12. Apollod. I, 139, cf. A.R. IV 1694-1710.

13. Trad. CUARTERO, Fundació Bernat Metge 2010.

14. KENNA 2001, p. 81.

dia havia desaparegut. En aquesta illa hi havia uns quants habitants autòctons, lliures, que de tant en tant convidaven els presoners a dinar perquè no hi hagués revoltes violentes dels exiliats, tot i que més endavant se'ls prohibí tenir cap relació amb els detinguts. Els desterrats van arribar a organitzar un diari local, evidentment confiscat per les autoritats. La comunitat d'exiliats, als anys 30, s'organitzà per al conreu de les terres, la producció artesanal, fins i tot van arribar a crear un altre diari, i segons les èpoques mantenien bones relacions amb la comunitat local. El 1935 seguiren una vaga de fam, a partir d'una consigna del partit comunista, i finalment el gener del 1936 pogueren abandonar l'illa.

Després, durant la dictadura de Metaxàs, hi tornà a haver més exiliats, també vinculats més o menys al partit comunista, però per exemple un mestre del Peloponès hi fou deportat per ensenyar la teoria evolucionista de Darwin en comptes del Gènesi bíblic. En total, l'illa havia estat un lloc d'exili durant més de trenta-cinc anys consecutius (del 1918 al 1953) i ho va tornar a ser durant la Junta dels Coronels, entre el 1967 i el 1974. És sorprenent la capacitat d'organització que tenien aquests grups, instituits en *l'Omada simbiosis politikon exoriston Anafis* OSPEA, el grup d'exiliats polítics d'Anafi¹⁵. A la llarga, les relacions establertes amb els illencs transformaren la ideologia política de l'illa, aportaren novetats tecnològiques i quallaren de vegades en noves famílies.

A mig camí entre l'illa-sanatori i l'illa-presó hi ha el tètric testimoni de Leros. Mussolini la feu servir de base naval el 1923 durant els anys 30, mentre que a partir de l'any 49 els reis de Grècia Pau i Frederica la reconvertiren en illa de reeducació per a joves comunistes, amb una secció per a noies adolescents. Però el 1957, quan encara funcionaven aquestes escoles d'educació, el govern hi instal·là un asil mental, amb pacients transferits des de l'hospital psiquiàtric d'Atenes, especialment els abandonats per les famílies, però també alguns presoners confinats a Makrónissos amb l'estigma dubtós de psicòpates. Quan les escoles van tancar, augmentà la dedicació de l'illa a les malalties mentals, sota condicions d'amuntegament extremes. El 1989, la situació fou destapada per un periodista britànic i la comunitat psiquiàtrica internacional ho qualificà d'escàndol. Mentrestant, durant la Junta dels Coronels, una part d'aquest asil fou també convertit en presó, amb uns 4000 presoners polítics, en condicions infrahumanes que dugueren a una epidèmia de grip l'any 1969 i a una situació d'extermini de la població de reclusos¹⁶.

D'altra banda, l'illa d'Ai Stratis deu el nom a un sant, Eustrati, que hi visqué exiliat al segle IX, perquè era iconòfil, oposat a les polítiques iconoclastes de l'emperador Lleó V l'Armeni. És una illa eminentment pesquera, amb poca agricultura, que fou lloc d'internament de presoners polítics des de 1930,

15. KENNA 2001, p. 85.

16. Cf. l'informe de DANAE KARYDAKI a <http://www7.bbk.ac.uk/hiddenpersuaders/blog/voyage-to-leros-histories-of-multi-layered-confinement-on-a-greek-island/> i la informació continguda a <https://leros-project.com/> [data de consulta 22 de juliol de 2024]

més de 4000 pel que sembla. Fou la presó illenca més important després de Makrónissos. També fou lloc d'internament durant la Junta militar de 1967-74. Entre d'altres noms il·lustres, hi foren deportats Iannis Ritsos i Mikis Theodorakis. En l'actualitat, s'ha fet famosa perquè és una «illa verda», una de les que ha apostat per l'energia 100% renovable, un reclam turístic que ha esborrat pràcticament la memòria de l'horror, tot i que s'hi conserva un Museu de la Democràcia.

En algunes d'aquestes illes esmentades s'hi van dur a terme obres de teatre, essencialment tragèdies, posades en escena pels mateixos presoners. A Ai Stratis es representaren *Els Perses* d'Èsquil, l'any 1951, amb coreografia de Iannis Ritsos, i amb participació d'actors professionals que també eren presoners. Les tragèdies més habituals, pel tema polític i d'exili, eren *Antígona*, *Filoctetes*, *Prometeu encadenat* i sobretot *Els Perses*, a més de tragèdies refetes en versió moderna (com una *Antígona* readaptada). Els presoners recuperaven l'essència grega, tot i que no pas sense una certa polèmica, perquè l'esquerra considerava «els clàssics», i per tant els tràgics grecs, com una producció de la dreta conservadora¹⁷.

La presó més colpidora fou l'illa de Makrónissos, actualment deshabitada, situada a l'est de l'Àtica, davant mateix del cap Súnion, des d'on és visible. A l'antiguitat passava per ser el lloc on Paris raptà Helena, segons Estrabó i Col·lut. S'identifica amb l'illa que Estrabó anomena «Hèlena», com a lloc d'unió amb Paris, i també amb l'illa Crànae (la rocosa) que esmenta la *Ilíada*:

«Davant de Tòric i Súnion hi ha l'illa Helena, una illa abrupta i deserta, paral·lela a la costa i d'una llargada d'uns 60 estadis. Diuen que el poeta es refereix a aquesta illa quan explica que Alexandre digué a Helena: allà em vaig unir a l'illa Crànae en abraçada amorosa»¹⁸.

Al segle xx, cal relacionar Makrónissos també amb Ikaria, totes dues molt menys mítiques en aquest període, convertides les dues en «centre de reeducació», que és com els totalitarismes descriuen els llocs de confinament per als desafectes ideològics. Ikaria, una de les Espòrades, fou una illa on la convivència entre els presoners i els illencs fou més intensa, encara que aquests no sempre gaudien ni de prosperitat ni de totes les llibertats civils¹⁹. El 2012 fou declarada una de les zones blaves del món (on la longevitat humana és excepcional), i un centre de festes musicals, però el passat obscur encara plana sobre l'illa.

Entre el 1947 i el 1950 es compta que quasi 80000 grecs passaren per Makrònissos per a «reeducar-se» del comunisme. De totes les illes és la pitjor, perquè la presó tenia una part construïda com una gàbia per a presos suposadament ineducables, envoltada de filferros (*to sirma*). Fou l'autèntic camp de

17. Cf. V. STEEN 2010.

18. Str. 9, 1, 22, l'illa Crànae és citada a Hom. *Il.* 3, 445.

19. <https://www.exileislands.com/ikaria.html> [data de consulta 22 de juliol de 2024].

concentració i extermini grec²⁰, tant per a homes com per a dones²¹. Els reis Pau i Frederica de Grècia hi van fer una visita el 1949, en què la reina desembarcà asseguda en un tron i fou saludada amb tots els honors pels presoners obligats a fer-los reverència com si no passés res²². També s'hi van estar un temps Mikis Theodorakis i Iannis Ritsos, entre d'altres. Ritsos passà per moltes d'aquestes illes. En la seva poesia, l'exili té una presència notòria, i escriví un llibret de poemes que s'anomena *Makronissiotikà*, *Escrits a Makrónissos*, que havien estat amagats en una ampolla guardada sota unes pedres. Ritsos té també uns *Diaris de l'exili*, no traduïts al català²³, escrits entre el 1948 i 1950 dels quals hem traduït aquests poemes.

Όλα τά μοιραστήκαμε, σύντροφοι,
 τώρα μπορούμε νά ζήσουμε η νά πεθάνουμε
 απλά, κι όμορφα —πολύ όμορφα—
 σα ν'ανοίγουμε μια πόρτα το πρωί
 και να λέμε καλημέρα στον ήλιο και στον κόσμο.

Tot ho vam compartir, companys,
 ara ja podem viure o morir
 senzillament, i de bella manera —molt bella—
 com si obríssim una porta al matí
 i diguéssim bon dia al sol i al món.

Κι η μέρα, —ακόμα κι η πιό άδικη—σου αφήνει στην τσέπη
 μίαν ασπρογάλαζη σημαιούλα απ' τη γιορτή της θάλασσας
 σου αφήνει στη γλώσσα μια γουλιά απ' το σταμνί της ξαστεριάς
 σου αφήνει στα μάτια το ευχαριστώ δυο ματιών
 που κοίταξαν μαζί σου την ίδια πέτρα
 που μοιράστηκαν δίκια τον ίδιο πόνο, το ίδιο καρβέλι, το ίδιο νερό.

I el dia, fins i tot el més injust, et deixa a la butxaca
 una bandereta blanca i blava de la festa de la mar
 et deixa a la llengua un glop del pitxell de la nit estelada
 et deixa als ulls l'agraïment de dos ulls
 que han mirat amb tu la mateixa pedra
 que han compartit per igual el mateix dolor, el mateix pa, la mateixa aigua.

20. <https://www.youtube.com/watch?v=Vaw92ZOgOrw> i <https://www.youtube.com/watch?v=uiGUNmOd56Q> i sobretot <https://www.youtube.com/watch?v=ZFPCSOI WV3E> [data de consulta 22 de juliol de 2024]

21. Sobre la participació de les dones en la resistència grega durant la segona guerra mundial, cf. la tesi de DRIVAS 2022.

22. <https://www.makronissos.org/en/fotografia/episkepsi-ton-vasileon-pavlou-ke-friderikis-sti-makroniso/> [data de consulta 22 de juliol de 2024] Cf. PANOURGIA 2009, p. 256 i DRIVAS 2022, p. 201.

23. Al castellà sí que estan traduïts, per NATALIA FIGUEROA GALLARDO, a l'editorial Libros del Carro, 2022.

L'any 2014, un francès, Olivier Zuchuat, va fer una pel·lícula sobre les presons d'aquesta illa, intitulada *Comme des lions de pierre à l'entrée de la nuit*²⁴. Finalment, per bé que no esgotem el repertori, la ja esmentada Giaros dels romans fou usada com a presó i centre de tortura des del temps de la Guerra Civil grega el 1946 fins a la fi del govern de la Junta de Coronels el 1974, i durant aquell temps es calcula qui hi passaren uns 22.000 presoners.²⁵ Malgrat tots els esforços per ocultar aquesta realitat als ulls d'Europa, uns periodistes alemanys aconseguiren revelar les atrocitats de l'illa a l'època de la Junta²⁶. Els edificis de la presó havien estat construïts en gran part pels mateixos detinguts²⁷. Hi ha documentals interessants de supervivents i de treballadors de la presó que expliquen aquells anys infames²⁸.

El músic i activista polític Mikis Theodorakis fou presoner de moltes de les illes esmentades: Ai Stratis, Ikaria, Makrónissos. Sovint esmenta l'exili o la presó en les seves cançons. Acabem aquí amb un dels seus textos allusius a aquestes illes, *Της εξορίας, De l'exili* (1976)²⁹:

Θάλασσεσ μασ ζώνουν
κύματα μασ κλειούν
σ' άγριουσ βράχουσ πάνω
τα νιάτα μασ φρουρούν.

Els mars ens encerclen,
les onades ens tanquen,
sobre roquissars abruptes
la joventut nostra custodien.

Στείλαν του λαού μασ
τ' άξια τα παιδιά
για να τα λυγίσουν
σε δεσμά βαριά.

Enviaren del nostre poble
els fills molt dignes
a ser doblegats
en feixugues cadenes.

Στων φρουρών το πείσμα
θα σταθούμε ορθοί
στις καρδιές ατσάλι
φλόγα στην ψυχή.

Davant la ira dels guàrdies
ens drechem fermes
amb acer al cor
i l'ànima abrاندada.

24. Vegeu-ne l'anunci a <https://www.youtube.com/watch?v=OBSLwXMVqb4> [data de consulta 22 de juliol de 2024]

25. <https://newhistories.sites.sheffield.ac.uk/volumes/2011-12/volume-3/issue-5-crime-punishment/red-rocks-of-the-aegean-greeces-prison-islands> [data de consulta 22 de juliol de 2024]

26. <https://www.dw.com/en/yaros-the-forgotten-prison-island/a-39648770> [data de consulta 22 de juliol de 2024]

27. <https://www.youtube.com/watch?v=9EOU3sEgD30> [data de consulta 22 de juliol de 2024]

28. <https://www.youtube.com/watch?v=5vrRQT94DVU&list=PLeBT5cdJgywTUNnzmM1wEKs3pLN9R-Yiv&index=2> i <https://www.youtube.com/watch?v=yhe5-r0dzNY> [data de consulta 22 de juliol de 2024]

29. https://www.youtube.com/watch?v=hL3Ku67B_AI [data de consulta 22 de juliol de 2024]

Μάνα μη στενάζεις
 μάνα μη θρηγνείς
 τώρα πέφτουν οι θρόνοι
 και τραντάζει η γης.

Mare, no sospiris
 ni ploris pel dol
 ara els trons cauen
 i la terra tremola.

Η αυγή χαράζει
 πάνω στα βουνά
 ο εχθρός λουφάζει
 φτάνει η λευτεριά.

L'albada despunta
 per sobre la muntanya,
 l'enemic s'arrossa
 arriba la llibertat

Χτυπάτε τους αδέρφια
 χτυπάτε δυνατά
 σαν χτυπάει ο λαός μας
 σειέται γη στεριά.

Doneu-los cops, germans
 doneu cops ben forts,
 quan el nostre poble colpeja
 tremola la terra ferma.

BIBLIOGRAFIA

- G. N. AMBOT 2003, *Γη και νερό*, Atenes.
- M. CAMPS GASET 2023, «La pandèmia com a metàfora del mal moral: alguns exemples literaris», *Horitzó. Revista de Ciències de la Religió* 5, pp. 51-61.
- H. DRIVAS 2022, *Unwavering Loyalty: Greek Women in Resistance and Exile*, Nova York.
- J.F. GAERTNER (ed.) 2007, *Writing Exile: The Discourse of Displacement in Greco-Roman Antiquity and Beyond*, Leiden-Boston.
- TH. KALLIFATIDES 2021, *El passat no és un somni*, trad. cat. de M. Camps Gaset, Barcelona.
- G. KAZANTZAKI (ALEXIU) 1914 (2010), *Η άρρωστη πολιτεία*, Atenes.
- M. E. KENNA 2001, *The Organisation of Exile. Greek Political Detainees in the 1930s*, Londres.
- TH. KORNAROS 1933, *Σπινα-λόγκα: ad vitam*, Atenes.
- E. LIKUDIS 1893, *Η ζένη του 1854*, Atenes.
- N. PANOURGIA 2009, *Dangerous Citizens. The Greek Left and the Terror of the State*, Nova York.
- N. PANTZOU 2011, «Materialities and Traumatic Memories of a Twentieth-Century Greek Exile Island», in A. MYERS; G. MOSHENSKA (edd.), *Archaeologies of Internment*, Nova York-Londres.
- A. PAPADIAMANDIS 1893 (2009), *Βαρδιανός στα σπόρκα*, Atenes.
- G. V. STEEN 2010, *Theatre of the Condemned: Classical Tragedy on Greek Prison Islands*, Oxford.